

KULTTUURIHYVINVOINTI PYSYVÄKSI OSAKSI HYVINVOINTIALUETTA

Kulttuurihyvinvointi on noussut viime vuosina mukaan keskusteluun osana terveyden ja hyvinvoinnin edistämistä. Julkisessa keskustelussa on havahduttu siihen, että kulttuurilla on terveyttä ja hyvinvointia lisääviä vaikutuksia.

Teksti ja taitto **Panu Kontkanen**

Opetus- ja kulttuuriministeriö sekä Sosiaali- ja terveysministeriö perustivat vuonna 2020 terveyttä ja hyvinvointia edistävän taide- ja kulttuuritoiminnan yhteistyöryhmä Taiku3:n, jonka tavoitteena on sitoa terveyttä ja hyvinvointia edistävä taide- ja kulttuuritoiminta vahvemmin osaksi erityisesti sosiaali- ja terveysalan toimintaa. Tähänastisista toimista huolimatta Sosiaali- ja terveysministeriön johtaja Taru Koiviston mukaan ”taiteen ja kulttuurin käyttöä hyvinvoinnin ja terveyden edistämiseksi ei tunneta vielä terveydenhuollon ammattilaisten piirissä kovin hyvin, vaikka erilaisista hyvistä havaituista hoitoprosesseista ja hoitokäytännöistä alkaa olla jo paljon näyttöä.”¹

Pohjois-Karjalan maakuntaliiton toukokuussa 2022 julkaisema ”Pohjois-Karjalan kulttuurihy-

vinvointisuunnitelma 2022-2025” määrittää kulttuurihyvinvoinnin seuraavasti: ”Kulttuurihyvinvoinnilla tarkoitetaan ihmisten kokemusta siitä, että kulttuuri ja taide lisäävät hyvinvointia tai ovat yhteydessä hyvinvointiin. Kulttuurihyvinvointikokemukset voivat olla yksin koettuja kuten musiikin kuuntelu tai yhteisöllisiä kuten konsertit. Kulttuurihyvinvointikokemukset voivat olla myös hyvin erilaisia, riippuen kunkin ihmisen suhteesta taiteeseen ja kulttuuriin. Kulttuuria on monenlaista ja se on läsnä kaikkialla arjessamme: asuinympäristöissä, harrastuksissa, tavassamme olla ja elää sekä tietenkin alueellisissa palveluissa kuten kirjastoissa, museoissa näyttelyissä, konserteissa ja esityksissä. Myös luontokohteet ja -tuntemus sekä erätaidot ovat osa paikalliskulttuuria.”²

Tässä raportissa keskitytään kulttuurihyvin-

hyvinvointiin erityisesti sosiaali- ja terveydenhuollon eli tulevan hyvinvointialueen näkökulmasta. Vaikka esimerkiksi Kansaneläkelaitoksen vaativan lääkinällisen kuntoutuksen muodot, kuten esimerkiksi musiikki- ja taideterapia, voidaan hyvin käsittää myös kulttuurihyvinvointina, ovat ne kuitenkin pääasiassa yksilöterapijaa ja Kansaneläkelaitoksen prosessien alaista toimintaa myös kustannusten osalta ja näin ollen niitä ei tässä raportissa erikseen käsitellä. Samalla, vaikka erityisesti antropologian näkökulmasta kulttuuri voidaan käsittää hyvin laajana terminä, on tässä raportissa käytännön syistä keskitytty luomaan yhteyksiä sosiaali- ja terveydenhuollon sekä luovien alojen toimijoiden välille.

Kulttuurihyvinvoinnin esiintulon alkusysäyksenä voidaan yleisesti pitää Maailman terveysjärjestön vuonna 2019 julkaisemaa ”What is the evidence on the role of the arts in improving health and well-being?” -raporttia, joka nivoo yhteen maailmanlaajuisesti noin 900 aiheeseen liittyvää julkaisua ja yli 3000 tutkimusta vuosilta 2000-2019. Tutkijat Daisy Fancourt ja Saoirse Finn koostivat WHO:n raporttiin tutkimuksia, jotka perkaavat taidetoiminnan vaikutuksia terveydenhuollon viitekehyksessä sekä henkilökuntaan että potilaisiin. WHO:n Raportissa läpikäytyjen esimerkkien avulla myös osoitettiin, että kulttuurihyvinvointiin investoiminen kannattaa: useissa tapauksissa kulttuurihyvinvointitoimintaan investoitu summa palautui muutaman vuoden kuluessa moninkertaisena esimerkiksi alentuneiden sairaalakäynti- ja lääkekustannusten myötä.³

Kiinnostuksen kasvu kulttuurihyvinvointia ja sen mukanaan tuomia mahdollisia taloudellisia säästöjä kohtaan on alkanut näkymään viime aikoina Suomessa myös käytännön toimina. Siinä, missä MDI – aluekehittämisen konsulttitoimisto julkaisi Opetus- ja kulttuuriministeriön sekä Sosiaali- ja terveysministeriön toimeksiannosta helmikuussa 2022 selvityksen kulttuurihyvinvointipalvelujen toimintamalleista kunnissa ja perustettavilla hyvinvointialueilla, on esimer-

kiksi Itä-Suomen Yliopiston Vaikuttavuuden talossa käynnistynyt ”Kulttuurihyvinvoinnin taloudellinen arviointi” -hanke huhtikuussa 2022.

Vaikka vuonna 2019 ilmestynyt WHO:n raportti toimikin kulttuurihyvinvoinnin esiintulon alustajana, on kulttuurin vaikutuksesta terveyteen käyty keskustelua jo aiemmin. Arvostettu englantilainen lääketieteen aikakausjulkaisu Lancet esitti vuonna 2014 ”Culture and Health” -artikkelissaan väitteen, jonka mukaan kulttuuri-kontekstin huomioimatta jättäminen on tällä hetkellä suurin este lääketieteen kehitykselle. Artikkelissa todetaan, että ”on ratkaisevan tärkeää ymmärtää terveyden ja kulttuurin välinen suhde erityisesti terveyttä edistävien kulttuuristen tekijöiden osalta”.⁴

Tämä raportti paitsi avaa kulttuurihyvinvointi-käsitettä, myös sitoo sitä pohjoiskarjalaisen sosiaali- ja terveydenhuollon kontekstiin ja ottaa kantaa siihen, miten kulttuurihyvinvointia tulisi tässä viitekehyksessä konkreettisesti edistää tulevina vuosina osana muuta hyvinvoinnin ja terveyden edistämistä. Kannanottoa varten on sekä perehdytty laajasti aihetta käsitteleviin virallisiin julkaisuihin että haastateltu pariakymmentä erityisesti maakunnallista toimijaa, joita aihe koskettaa.

Pohjois-Karjalan hyvinvointialue on tulevina vuosina, erityisesti vuosina 2023-2025, ennen kokemattomien talouspaineiden alla. Väestö ikääntyy 2020-luvulla ja palveluntarve kasvaa voimakkaasti. Tiukentuva talousraami luo painetta toiminnan uudistamiselle ja uusille avauksille. Pelkästään vanhaa toistamalla ei edellä kuvatun kaltaista yhtälöä voitane ratkaista menestyksekkäästi. Laadukkaasti toteutetulle ja järkevästi resursoidulle hyvinvoinnin ja terveyden edistämiseksi on nyt tilausta: tavoitteena on väestön toimintakyvyn ylläpitäminen. Systemaattinen kulttuurihyvinvoinnin kehittäminen palvelumaan asukkaiden hyvinvointia voisi olla virkeä avaus hyvinvointialueen alkumetreille.

KULTTUURIHYVINVOINNIN STRATEGINEN POHJA

Laki sosiaali- ja terveydenhuollon järjestämisestä, 7. §: ”Hyvinvoinnin ja terveyden edistäminen hyvinvointialueella” toteaa muun muassa seuraavaa: ”Hyvinvointialueen on edistettävä asukkaidensa hyvinvointia ja terveyttä. Hyvinvointialueella on ensisijainen vastuu hyvinvoinnin ja terveyden edistämisestä siltä osin kuin tämä tehtävä kytketty hyvinvointialueen lakisääteisiin tehtäviin.”⁵ Voidaanko kulttuurihyvinvointia tuottamalla vastata myös edellä mainittuihin lakisääteisiin tehtäviin?

Tämän raportin ja siitä vedettävien johtopäätösten tarkoituksena on käynnistää kulttuurihyvinvoinnin implementoiminen pysyvästi osaksi terveyden ja hyvinvoinnin edistämisen rakennetta ja sen myötä parantaa ihmisten hyvinvointia sekä terveyttä. Tavoitteena on löytää keskeiset kulttuurihyvinvointitoiminnan kehittämisen kohteet, jotka perustuvat Pohjois-Karjalan sosiaali- ja terveyspalvelujen kuntayhtymän laatiman, kesäkuussa 2022 hyväksytyyn Laajan hyvinvointikertomuksen keskeisiin havaintoihin. On ensisijaisen tärkeää ymmärtää, että rakenteen kehittäminen edellyttää pidempää prosessia johon organisaation täytyy sitoutua pitkäjänteisesti, mikäli halutaan vaikutuksia ja vaikuttavuutta. Edelleen on ymmärrettävä, että investointi resursseihin on välttämätöntä järjestelmällisen toiminnan käynnistämiseen ja rakenteen kehittämiseen tulosten saavuttamiseksi.

Pohjois-Karjalan maakuntaliiton laatima Pohjois-Karjalan hyvinvointistrategia hyväksyttiin vuonna 2019 ja strategian toimintasuunnitelma valmistui seuraavana vuonna. Hyvinvointistrategian valmistelun aikana päätettiin laatia erillinen kulttuurihyvinvointisuunnitelma. Sen myötä Pohjois-Karjalan maakuntaliitto julkaisi toukokuussa 2022 ”Pohjois-Karjalan kulttuurihyvinvointisuunnitelma 2022-2025” -nimisen raportin, jonka tarkoituksena on tulevana vuosi ohjata ja kehittää maakunnallista kulttuurihyvinvointitoimintaa. Suunnitelman on valmistel-

Tavoitteena on löytää keskeiset kulttuurihyvinvointitoiminnan kehittämisen kohteet.

lut työryhmä, jossa olivat edustettuina järjestö-, kulttuuri-, kunta- ja koulutustoimijat.⁶

Pohjois-Karjalan maakuntaliiton laatima Pohjois-Karjalan hyvinvointistrategia toimintasuunnitelmineen, Pohjois-Karjalan kuntien laatimat laajat hyvinvointikertomukset sekä Pohjois-Karjalan sosiaali- ja terveyspalvelujen kuntayhtymän laatima, kesäkuussa 2022 hyväksytty Laaja hyvinvointikertomus ovat kukin omia kokonaisuuksiaan – mutta niissä kaikissa on tunnistettu kolme keskeistä maakunnallista hyvinvointivajetta:

1. Mielenveys- ja päihdeongelmat
2. Elintavat, erityisesti lihavuus ja ylipaino
3. Osallisuus ja yksinäisyys⁷

Tunnistetut hyvinvointivajeet toimivat myös keskeisinä ohjaajina toimintasuunnitelmille.

Valtioneuvosto nostaa kulttuurihyvinvoinnin esiin vuonna 2021 julkaistussa ”Hyvinvoinnin, terveyden ja turvallisuuden edistäminen 2030” -toimeenpanosuunnitelmassa hyvinvointialueiden toiminnan kautta esimerkiksi seuraavasti:

Toimenpide 99: Tulevien hyvinvointialueiden palvelustrategiassa kuvataan hyvinvoinnin, terveyden ja turvallisuuden edistämisen tavoitteet ja toimenpiteet sisältäen tulevien hyvinvointialueiden ja kuntien yhdyspinnalla olevat palvelut ja palveluketjut kuten elintapaohjauksen ja kulttuurihyvinvoinnin palveluketjut.

Toimenpide 100: Tulevat hyvinvointialueet vakiinnuttavat taide- ja kulttuurilähtöiset hyvinvointipalvelut, terveyttä ja hyvinvointia edistävän taide- ja kulttuuritoiminnan sekä kulttuuriset oikeudet osaksi hyvinvoinnin ja terveyden edistämistä sekä sosiaali- ja terveydenhuollon palveluiden suunnittelua, toteutusta ja seurantaa.

Toimenpide 104: Tulevat hyvinvointialueet, kunnat ja järjestöt sekä muut alueelliset toimijat seuraavat terveyttä ja hyvinvointia edistävää taide- ja kulttuuritoimintaa ja kulttuuristen oikeuksien toteutumista osana yhdyspintapalveluita sekä osana hyvinvointikertomuksia.⁸

Maakuntaliiton julkaisema Pohjois-Karjalan kulttuurihyvinvointisuunnitelma 2022-2025 on maakuntatasoinen kulttuurihyvinvoinnin strateginen asiakirja. Suunnitelmassa nostetaan esiin kolme painopistealuetta, jotka ovat:

1. Hyvinvoiva ja osallistuva asukas
2. Elinvoimainen yhteisö
3. Yhteistoimijuus ja yhdessä tekeminen

Jokaiselle painopistealueelle Pohjois-Karjalan maakuntaliitto on määritellyt kehittämistavoitteet sekä niiden kärkiteemat. Kärkiteemat ovat positiivisia lähiajan päämääriä, joihin maakunnassa tähdätään kulttuurihyvinvointitoiminnalla. Siinä, missä Pohjois-Karjalan maakuntaliitto keskittyy 1. kohdan osalta erityisesti asukkaaseen, koskee 2. ja 3. painopiste olennaisesti myös sosiaali- ja terveydenhuoltoa aktiivisena toimijana.

Elinvoimaisen yhteisön ensimmäiseksi kehittämistavoitteeksi on asetettu kulttuurihyvinvointipalvelujen kehittäminen ja sen kärkiteemoiksi on nimetty pysyvän maakunnallisen kulttuurihyvinvointityön kehittämisen koordinaatioryhmän luominen, hyvien käytänteiden vahvistaminen, palveluvajeiden ja -puutteiden tunnistaminen sekä niiden aktiivinen korjaaminen, tutkimustiedon hyödyntäminen toimintamallien kehittämisessä sekä toiminnan ja vaikuttavuuden arvioiminen maakunnallisesti yhteisesti käyttöönotettavien mittareiden avulla.

Yhteistoimijuus terveyden ja hyvinvoinnin edistämiseksi -painopisteen ensimmäiseksi kehittämistavoitteeksi on asetettu sote-, hyte- ja kulttuurihyvinvointipalveluiden yhdyspinnat ja sen kärkiteemoiksi on nimetty sosiaali- ja terveys- sekä eri toimijoiden järjestämien kulttuurihyvinvointipalveluiden yhdyspintojen sekä keskinäisen yhteistoimijuuden tarkastelu, kulttuurihyvinvointipalvelutuotantojen sisäisen monitoimijuuden vahvistaminen sekä yhteyshenkilöiden nimeäminen sote- ja hyte-palveluihin.

Yhteistoimijuus terveyden ja hyvinvoinnin edistämiseksi -painopisteen toiseksi kehittämistavoitteeksi on asetettu kulttuurihyvinvointitoiminnan ja -palvelujärjestelmän kehittäminen ja sen kärkiteemoiksi on nimetty yhteisen toiminta- ja palvelujärjestelmän luominen sote-, hyte- ja kulttuuritoimijoille, yhteisten toimintamuotojen kehittäminen sekä palvelukysynnän esilletulon sekä palvelutarjonnan näkyväksi tekemisen tukeminen.⁹

”Pohjois-Karjalan kulttuurihyvinvointisuunnitelma 2022-2025” -raportin lisäksi Pohjois-Karjalan maakuntaliitto koordinoi yhdessä Pohjois-Karjalan kansanteatteri Pokan kanssa Pohjois-Karjalan Taide ja hyvinvointi -verkostoa: ”Pohjois-Karjalan Taide ja hyvinvointi -verkosto, eli tuttavallisemmin Verkkarit on vuonna 2017 perustettu verkosto, joka kokoaa yhteen maakunnan kulttuurihyvinvoinnista kiinnostuneet ihmiset ja organisaatiot.”¹⁰ Verkkarit on yksi Turun ammattikorkeakoulun hallinnoiman, valtakunnallisen kulttuurihyvinvoinnin yhteispiste Taikusydämen alueverkostoista.

Pohjois-Karjalan kulttuurihyvinvointisuunnitelma 2022-2025 on asiakirja, johon maakunnan muiden organisaatioiden, erityisesti hyvinvointialueen ja kuntien, olisi mahdollista sitoutua järjestelmällisen kulttuurihyvinvointitoiminnan käynnistämiseksi ja kehittämiseksi. Tällöin toiminta on myös konsensuksessa maakunnan muiden kulttuurihyvinvointitoimijoiden kanssa ja se puolestaan edesauttaa toiminnan tehokkuutta sekä edelleen vaikuttavuutta.

KULTTUURIHYVINVOINTI HYVINVOINTIALUEEN RAKENTEESSA

Tulevalla hyvinvointialueella on vuosien saatossa toteutettu satunnaisia kulttuurihyvinvointiprojekteja, mutta järjestelmällistä kulttuurihyvinvointitoimintaa ei rakenteessa ole ollut. Yleensä projektit ovat käynnistyneet joko henkilökohtaisten kontaktien tai luovien alojen toimijoiden oman aktiivisuuden myötä.

Ensin mainitussa vaihtoehdossa sote-alan ammattilainen on tuntenut henkilökohtaisesti jonkun luovan alan toimijan ja pyytänyt tätä järjestämään kertaluonteista tai lyhytkestoista kulttuurihyvinvointitoimintaa omalle toimialueelleen. Tämä on kuitenkin ollut hyvin sattumanvaraista.¹¹ Jälkimmäisen vaihtoehdon kohdalla kulttuuritoimija on tarjonnut ja toteuttanut Siun sotelle itse rahoittamaansa kulttuurihyvinvointitoimintaa.¹² Näitä toimintamalleja leimaa lyhytkestoisuus ja jatkumon puute. Näin ollen myös toiminnan vaikuttavuutta on mahdotonta arvioida.

Pohjois-Karjalan maakuntaliitto toteutti 1.12.2020 - 30.6.2022 välisenä aikana ”Kulttuurista hyvinvointia Pohjois-Karjalaan” -nimisen hankekokonaisuuden, jossa toteutettiin yhteensä kahdeksan eri kulttuurihyvinvoinnin pilottia yhteistyössä maakunnallisten järjestöjen, kuntien sekä Siun soten eri toimialueiden kanssa.¹³

Maakuntaliiton kulttuurihyvinvointihankkeen piloteissa toteutui hyvällä tavalla tulevaisuuden konkreettinen tavoite: Siun soten eri toimintojen, kuten lastensuojelun, ikäihmisten tai vammaispalvelujen työntekijöille syntyi tarve edistää asiakkaidensa hyvinvointia kulttuurin keinoin. Toiminnan toteuttamiseen osallistuivat Siun soten henkilöstö ja kulttuurintuottajat. Pilottien perusteella voidaan sanoa, että asiakaskokemus oli hyvä. Hanke oli yksi osoitus siitä, että toiminnan muutos perinteisestä sote-palvelutuotannosta voi johtaa hyvään asiakaskokemukseen. Tämä on tärkeää myös organisaation imagon kannalta.

Hankkeen yhteydessä toteutetuista kulttuurihyvinvointitoiminnan piloteissa saatiin rohkaisevia tuloksia. Esimerkiksi sairaanhoitaja ja yhteisömuusikko Katja Vanttaja toteutti ”Siulun sävel – elämyksiä ja elämänvoimaa” -nimisen kolmiosaisen kokonaisuuden, jossa hän piti ”Kulttuurilähetteet maahanmuuttajanuorille & ikäihmisille” -otsakkeen alla kymmenen kerran musiikkityöpajan kiteeläisille maahanmuuttajanuorille, viiden kerran henkilökohtaisen musiikkityöpajan 81-vuotiaalle uimaharjulaiselle henkilölle sekä neljän kerran musiikkityöpajan enolaisille ikäihmisille.

Vanttaja kuvaa työpajojen vaikutuksia muun muassa seuraavanlaisesti:

Ryhmässä puhuttiin suomea ja sen käyttö nuorilla selvästi kehittyi ja lisääntyi.

musiikkityöpaja maahanmuuttajanuorille

Asiakkaani kiitteli joka kerta, että tämä hanke ja työskentely on ollut hänelle erittäin hyvästä.

Asiakas selvästi piristyi, sai uusia kokemuksia ja tunteita tuli käsittelyyn musiikin keinoin.

musiikkityöpaja 81-vuotiaalle

Ikäihmiset antoivat palautetta, että kotoa lähteminen virkistää.

Muiden ihmisten näkeminen tuo iloa.

Ikäihmiset kokivat olevansa arvokkaita, kun heidät oli kutsuttu tähän hankkeeseen.

*musiikkityöpaja ikäihmisille*¹⁴

Haastatellut näkevät kulttuurihyvinvointitoiminnassa paljon mahdollisuuksia.

Vaikka edellä mainittujen esimerkkien myötä voidaan todeta, että kulttuurihyvinvointitoimintaa on jossain määrin tulevalle hyvinvointialueella esiintynyt, puuttuu järjestelmällinen ja sen myötä toden teolla positiivisia vaikutuksia aikaansaava kulttuurihyvinvointitoiminta tulevan hyvinvointialueen rakenteesta vielä tyystin. Esimerkiksi Kulttuurista hyvinvointia Pohjois-Karjalaan -hankkeen yhteydessä toteutetut, vaikutusten kannalta hyvinkin onnistuneet pilotit ovat jääneet vaille jatkoa koska järjestelmällistä toimintaa ei ole. Järjestelmällisen kulttuurihyvinvointitoiminnan käynnistämällä ja kehittämällä voidaan oikein toteutettuna saavuttaa positiivisia vaikutuksia terveyden ja hyvinvoinnin saralla.

RAPORTTIA VARTEN TEHDYT HAASTATELUT

Tätä raporttia varten haastateltiin noin parikymmentä erityisesti maakunnallista toimijaa, joita kulttuurihyvinvointi aiheena koskettaa. Haastattelut toteutettiin sekä kasvotusten että tietoliikenneyhteyksien välityksellä. Haastatelluja varten laadittiin laajahko kysymyspatteristo, jota sovellettiin tapauskohtaisesti haastateltavien välillä. Haastattelujen lisäksi tämän raportin teemaa esiteltiin Psyknik – psykiatria ja pizzaa -tilaisuudessa Helsingissä kesäkuussa 2022. Tilaisuudessa oli yleisönä nelisenkymmentä psykiatria tai psykiatriksi paraikaa erikoistuvaa lääkärää.

Haastatellut kokevat yleisesti kulttuurihy-

vinvoinnin erittäin kiinnostavana aiheena ja he näkevät kulttuurihyvinvointitoiminnassa paljon mahdollisuuksia tulevan hyvinvointialueen kontekstissa. Erityisesti mahdollisuuksia kulttuurihyvinvointitoiminnalle nähdään mielenterveys- ja päihdetyön, vanhustyön sekä perhekeskustoiminnan viitekehyksessä.^{15, 16, 17}

Tämän lisäksi Psyknik – psykiatria ja pizzaa -tilaisuuteen osallistuneet psykiatrit ja psykiatriksi erikoistuvat lääkärit pitivät yleisesti ensisijaisen tärkeänä, että kulttuurihyvinvointitoimintaa ylipäätään järjestettäisiin mielenterveyspalveluiden toimialueella. Heidän mielestään olisi myös erittäin tärkeää, että kulttuurihyvinvointitoiminta olisi aktivoivaa ja osallistavaa.¹⁸

Useat haastatellut korostivat, että siinä missä kulttuurihyvinvointitoiminnassa on paljon mahdollisuuksia, tulisi toiminnan myös olla koordinoitua ja järjestelmällistä. Haastatellut kokivat yleisesti, että hyvinvointialueen sisällä tulisi olla taho, joka koordinoisi hyvinvointialueen sisäistä kulttuurihyvinvointitoimintaa.

Haastatellut kokivat, että koordinaattorin tulisi paitsi tietää käytännön kulttuurihyvinvointitoiminnasta ja -toimijoista erityisesti maakunnan tasolla, myös kantaa vastuu käytännön työnkuvan prosesseista, kuten sopivan kulttuuritoimijan löytämisestä, toimijan palkkaamiseen liittyvistä asioista ja asiakkaan kanssa yhteen saattamisesta. Eräs haastatelluista jopa totesi, että omalle toimialueelle tarjolla ollut kulttuurihyvinvointiprojekti on menneisyydessä kariutunut siihen, kun edellä mainitut vastuut olisivat kasautuneet koordinaattorin puuttuessa jo valmiiksi erittäin kiireisten sosiaali- ja terveysalan ammattilaisten harteille, joilla ei sellaisesta ole käytännön kokemusta.^{19, 20, 21}

Kun haastatelluilta kysyttiin, pelkäävätkö he kulttuurihyvinvointitoiminnan kuormittavan lisää jo valmiiksi erittäin suuren työkuorman alla olevia sosiaali- ja terveysalan ammattilaisia haastatellut totesivat, että he päinvastoin näkevät kulttuurihyvinvoinnin uutena työkaluna jota voidaan sopivissa tilanteissa soveltaa käytäntöön.

Yhteyksissä, joissa kulttuurihyvinvointitoimintaa voidaan katsoa jo olleen työntekijät eivät erään haastatellun mukaan kokeneet sitä lisäkuormittavana vaan päinvastoin palkitsevana toimintana myös työntekijän kannalta.^{22, 23}

Useat raporttia varten haastatellut järjestökulttuurialan toimijat totesivat, että Siun sote näyttäytyy heille hahmottomana kokonaisuutena, johon on vähintäänkin hankalaa – ellei jopa mahdotonta – saada yhteyttä esimerkiksi kulttuurihyvinvointia koskevissa asioissa. Näin ollen mahdolliset tarjolla olleet, jo valmiiksi räätälöidyt – ja parhaassa tapauksessa jopa valmiiksi rahoitetut kulttuurihyvinvointiprojektit ovat jääneet tekemättä.

Myös tästä näkökulmasta koettiin, että hyvinvointialueen rakenteessa olisi välttämätöntä olla kulttuurihyvinvointitoimintaa koordinoiva taho, johon voisi olla aiheen tiimoilta yhteydessä ja joka toimisi linkkinä kulttuurihyvinvointia tuottavien tahojen sekä sote-toimijoiden välillä.^{24, 25, 26}

Samaan aikaan kun haastatellut osoittivat laajasti mielenkiintoa kulttuurihyvinvointitoimintaa kohtaan, totesivat monet heistä hyvinvointialueen sisäisen ja järjestelmällisen kulttuurihyvinvointitoiminnan suurimmaksi uhaksi rahanpuutteen.^{27, 28, 29}

Kysyttäessä haastatellut pitivät ajatusta kulttuurilähetteen, kulttuurisetelin tai kulttuurireseptin kaltaisten konseptien tuomista hyvinvointialueen sisäisen kulttuurihyvinvointitoiminnan rahoitusmalliksi hyvänä ja toimivana ratkaisuna.³⁰

Edelleen myös mahdollisena toteutuskelpoisena ideana haastatellut pitivät pienen, esimerkiksi 5 000 euron suuruisen summan merkaamista kulttuurihyvinvointitoimintaan oman toimialueen vuosibudjetista. Joidenkin haastateltujen mukaan tämä kuitenkin edellyttäisi laajempaa keskustelua aiheesta.^{31, 32}

Haastatellut nostivat yleisesti esiin yhteistyön voiman kysyttäessä kulttuurihyvinvointitoiminnasta ja sen mahdollisuuksista osana tulevaa hyvinvointialuetta. Haastatellut kokivat, että hyvinvointialueen tulisi tehdä kulttuurihyvinvoinnin

Hyvinvointialueen rakenteessa olisi välttämätöntä olla kulttuurihyvinvointitoimintaa koordinoiva taho.

kontekstissa yhteistyötä kuntien, kolmannen sektorin, koulutussektorin sekä kulttuuritoimijoiden kanssa.^{33, 34, 35, 36}

Eräät haastatellut totesivat, että kulttuurihyvinvoinniksi käsitettävässä, jo tapahtuneessa toiminnassa yhteistyön tekeminen muiden kuin sosiaali- ja terveysalan ammattilaisten kanssa on ollut tärkeää ja se on synnyttänyt uusia lähestymistapoja, toimintamalleja ja lisäpotentiaalia tilanteisiin, joissa perinteiset toimintamallit eivät välttämättä ole toimineet.^{37, 38}

Laaja kulttuurihyvinvointiyhteistyö hyvinvointialueen, kuntien, järjestöjen, koulutussektorin sekä kulttuuritoimijoiden kanssa nähdään myös mahdollisuutena ratkaista rahanpuutteesta johtuva ongelma ja sen myötä lisätä kulttuurihyvinvointitoimintaa hyvinvointialueella.³⁹

Kulttuurihyvinvointi on käsitteenä verraten uusi ja toiminnalle luodaan paraikaa puitteita. Taiteelle ja kulttuurille ominaisella tavalla myös kulttuurihyvinvoinnin vaikuttavuuden ja esimerkiksi taloudellisen hyödyn mittaaminen voi olla hankalaa erityisesti koska kyse on aineettomasta hyödykkeestä, jonka vaikutuksia voidaan havaita vasta tietyn ajan kuluttua. On myös koettu, että tämä vaikeuttaa osaltaan myös kulttuurihyvinvointitoiminnan vakiinnuttamista.

Viimeistään Maailman terveysjärjestön vuonna 2019 julkaiseman ”What is the evidence on the role of the arts in improving health and well-being?” -raportin myötä on herätty ymmärtämään, että oikein toteutettuna kulttuurihyvin-

vointitoiminta terveydenhuollon viitekehyksessä voi tuoda merkittäviäkin säästöjä esimerkiksi alentuneiden sairaalakäynti- ja lääkekustannusten myötä.⁴⁰

Jotakin kulttuurihyvinvoinnin hyvinvointialuekontekstiin mukanaan tuomista mahdollisuuksista kertoo myös se, että myös Suomessa on alettu reagoimaan vallitsevaan tilanteeseen. Esimerkiksi Itä-Suomen yliopistossa on käynnistynyt huhtikuussa 2022 Kulttuurihyvinvoinnin taloudellinen arviointi -hanke, jonka ensimmäinen päätavoite on kehittää kulttuurihyvinvointitoimien taloudellisessa arvioinnissa tarvittavia menetelmiä ja laskentamalleja nykyisin laajasti käytetyn bruttokansantuoteindikaattorin rinnalle, joka soveltuu huonosti aineettomien hyödykkeiden mittaamiseen.^{41,42}

ENSIASKELET TULEVALLA HYVINVOINTIALUEELLA

Kulttuurihyvinvoinnin toimintamallien kehittäminen on paraikaa kriittisessä pisteessä. Tulevat hyvinvointialueet tarjoavat alustan kulttuurihyvinvoinnin toimintamallien systemaattiselle kehitystyölle, jonka myötä ne leviävät ja vakiintuvat osaksi hyvinvointialueiden toimintaa. Pohjois-Karjala on siitä syystä edelläkävijän asemassa, sillä hyvinvointialueen valmistelu on maakunnassa hyvässä vaiheessa. Edelläkävijyyss kannattaa ottaa hyvänä mahdollisuutena, myös näkyvästä toiminnasta syntyvän imagohyödyn näkökulmasta.

Tätä raporttia varten on perehdytty laajasti kulttuurihyvinvointia koskeviin virallisiin julkaisuihin sekä haastateltu noin pariakymmentä erityisesti maakunnallista toimijaa, joita kulttuurihyvinvointi aiheena koskettaa. Perehtymisen ja haastatteluiden myötä on käynyt ilmi, että Siun sote on maakunnallisen kulttuurihyvinvointitoiminnan viitekehyksessä heikko lenkki suhteessa kuntiin, kolmanteen sektoriin, koulutussektoriin sekä kulttuuritoimijoihin ja myös sen vuoksi on välttämätöntä, että tilanteeseen reagoi-

daan tulevaa hyvinvointialuetta silmällä pitäen. Seuraavassa esitellään tämän pohjatyön myötä syntyneet ensiaskeleet kulttuurihyvinvoinnin sisällyttämiseksi pysyväksi osaksi hyvinvointialueen hyte-rakennetta.

Ensimmäinen konkreettinen ja näkyvä ensiaskele kulttuurihyvinvoinnin sisällyttämiseksi pysyväksi osaksi hyte-rakennetta on vahvistaa hyvinvointialueen sisäistä kulttuurihyvinvointityötä kohdistamalla siihen resursseja ja työpanosta. Tällä annetaan ulospäin voimakas signaali siitä, että tuleva hyvinvointialue ottaa kulttuurihyvinvoinnin vakavasti ja toimii aktiivisesti kulttuurihyvinvoinnin sisällyttämiseksi pysyväksi osaksi hyvinvointialueen hyte-rakennetta.

Kulttuurihyvinvoinnista vastaavan tahon tulee olla toimeen sopiva henkilö. Kyseinen henkilö toimii linkkinä tulevan hyvinvointialueen ja muiden kulttuurihyvinvointikentän toimijoiden kuten kuntien, kolmannen sektorin, Maakuntaliiton, koulutussektorin sekä kulttuurituottajien välillä. Hänen täytyy tuntea sekä sosiaali- ja terveysalan viitekehukseen sopivat kulttuurihyvinvoinnin toimintamallit että maakunnan kulttuuritoimijat ja heidän työnsä.

Kulttuurihyvinvoinnista vastaava hyvinvointialueen sisäinen taho tekee ensi työhönsä kartoituksen tulevan hyvinvointialueen eri toimialueiden tarpeista ja toiveista kulttuurihyvinvoinnin suhteen haastattelututkimuksena. Haastateltavina tutkimuksessa ovat esimerkiksi eri toimialueiden ylilääkärit sekä osastonhoitajat. Hän selvittää myös kulttuurituottajien ja -palveluntarjoajien tarpeita ja toiveita suhteessa hyvinvointialueeseen kulttuurihyvinvointitoiminnan viitekehksessä ja välittää tiedon hyvinvointialueen sisälle.

Kartoituksen tehtyään kulttuurihyvinvoinnista vastaava henkilö välittää haastatteluista saamansa ja koostamansa tiedon yhteistyötahoille, erityisesti maakunnassa operoiville kulttuurituottajille ja -toimijoille, jonka myötä toimiala- ja sektorirajat ylittävälle yhteistyötoiminnalle välttämätön dialogi saadaan käynnistymään. Edelleen tällainen toiminta antaa hyvinvointialueen

Tällä kaikella pyritään siihen, että toiminnan käynnistyttyä kulttuurihyvinvoinnista vastaava taho pystyy reagoimaan nopeasti toimialueella syntyvään kulttuurihyvinvointitarpeeseen.

ulkopuolelle voimakkaan signaalin siitä, että hyvinvointialue ottaa kulttuurihyvinvoinnin vakavasti ja toimii aktiivisesti kulttuurihyvinvoinnin sisällyttämiseksi pysyväksi osaksi hyvinvointialueen hyte-rakennetta.

Edellä mainitun lisäksi hyvinvointialueen sisäinen kulttuurihyvinvoinnista vastaava taho selvittää mahdollisuutta implementoida kulttuurilähete, kulttuuriresepti, kulttuuriseteli, Kaikukortti ja vastaavan kaltaiset konseptit osaksi hyvinvointialueen rakennetta ja sen kulttuurihyvinvointitoimintaa. Esimerkiksi Kaikukortista on saatu hyvää palautetta monista paikoista ympäri Suomea.⁴³

Hyvinvointialueen sisäisen kulttuurihyvinvoinnista vastaavan tahon toimenkuvaan kuuluu järjestelmällisen kulttuurihyvinvointitoiminnan käynnistyttyä vastata käytännön työnkuvan prosesseista, kuten sopivan kulttuuritoimijan löytämisestä, toimijan palkkaamiseen liittyvistä asioista ja asiakkaan kanssa yhteen saattamisesta. Tällä kaikella pyritään siihen, että toiminnan käynnistyttyä kulttuurihyvinvoinnista vastaava taho pystyy reagoimaan nopeasti toimialueella syntyvään kulttuurihyvinvointitarpeeseen samalla, kun toimialueella operoivat jo valmiiksi erittäin kiireiset sosiaali- ja terveysalan ammattilaiset eivät kuormitu edelleen yllä mainituista käytännön prosesseista vaan voivat keskittyä ydinosaamiseensa.

On ensisijaisen tärkeää ymmärtää, että rakenteen kehittäminen edellyttää pidem-

pää prosessia johon organisaation täytyy sitoutua pitkäjänteisesti, mikäli halutaan vaikutuksia ja vaikuttavuutta. Edelleen on ymmärrettävä, että investointi resursseihin on välttämätöntä järjestelmällisen toiminnan käynnistämiseen ja rakenteen kehittämiseen tulosten saavuttamiseksi. Esimerkiksi asiantuntijan vuosikustannus hyvinvointialueelle on noin 65 000 euroa. Yhtenä pysyvän toimen vaihtoehtona voidaan myös miettiä resursointia esimerkiksi 2-3 vuoden määräajaksi, jolloin kulttuurihyvinvoinnin rakenteet syntyvät.

Toisena konkreettisena ja näkyvänä askeleena muodostetaan kulttuurihyvinvoinnin puitesopimus- ja palvelukorijärjestelmä. Myös puitesopimus- ja palvelukorijärjestelmän muodostamisella annetaan ulospäin voimakas signaali siitä, että tuleva hyvinvointialue ottaa kulttuurihyvinvoinnin vakavasti ja toimii aktiivisesti kulttuurihyvinvoinnin sisällyttämiseksi pysyväksi osaksi hyvinvointialueen hyte-rakennetta.

Muodostettavan kulttuurihyvinvoinnin puitesopimus- ja palvelukorijärjestelmän rungoksi kirjataan hyvinvointialueen sisäisen kulttuurihyvinvoinnista vastaavan tahon koordinoimana laatuksiteerit hyvinvointia edistäville kulttuuritoimijoille, jotka täyttämällä palveluntarjoaja pääsee osaksi järjestelmää. Järjestelmän piiriin halutaan mukaan erityisesti maakunnallisia hyvinvointia edistäviä kulttuuritoimijoita ja järjestelmä toimii porkkanana maakunnallisille kulttuurituottajille sekä -toimijoille. Kilpailutuksen valmistelu

On ymmärrettävä, että investointi resursseihin on välttämätöntä järjestelmällisen toiminnan käynnistämiseen.

käynnistyy talvella 2022-23. Tätä varten toimitusalueet varaavat talousarvioihinsa pienen, esimerkiksi 5 000 euron suuruisen summan kulttuurihyvinvointihankintoihin. Hyvinvointialue tai Pohjois-Karjalan maakuntaliitto toimii kilpailutuksen täytäntöön panijana.

Muodostuva puitesopimus- ja palvelukorijärjestelmä toimii hyvinvointialueen sisäisen kulttuurihyvinvoinnista vastaavan tahon keskeisenä työkaluna järjestelmällisen kulttuurihyvinvointitoiminnan käynnistyttyä. Se myös nopeuttaa ja helpottaa oleellisesti hyvinvointialueen sisäisen kulttuurihyvinvointitarpeen saattamista käytäntöön. Kulttuurihyvinvoinnista vastaava taho vastaa myös puitesopimustoimijoiden ”laadunvalvonnasta” sekä tarvittavasta yhteistyöstä.

Kolmantena konkreettisenä ja näkyvänä askeleena kulttuurihyvinvoinnin sisällyttämiseksi pysyväksi osaksi hyvinvointialueen rakennetta perustetaan maakunnallinen kulttuurihyvinvoinnin verkosto. Verkoston tarkoituksena on kehittää kulttuurihyvinvointitoimintaa ja -käytänteitä erityisesti maakunnan tasolla sekä edesauttaa ja edistää kulttuurihyvinvointikentän toimijoiden välistä keskustelua ja yhteistyötä. On tärkeää ymmärtää, että toimivan rakenteen kehittäminen edellyttää pidempiaikaista prosessia sekä jatkuvaa rakentavaa keskusteluyhteyttä kulttuurihyvinvointikentän muiden toimijoiden kanssa.

Verkostossa ovat edustettuina maakunnan tasolla hyvinvointialue, kunnat, kolmas sektori, koulutussektori sekä kulttuurituottajat.

Hyvinvointialueen sisäinen kulttuurihyvinvoinnista vastaava taho edustaa verkostossa hyvinvointialuetta yhdessä terveyden ja hyvinvoinnin edistämisen päällikön kanssa. Maakunnallinen kulttuurihyvinvoinnin verkosto kokoontuu säännöllisesti, esimerkiksi 2-4 kertaa vuodessa. Pohjois-Karjalan maakuntaliitto toimii verkoston koollekutsujana ja fasilitaattorina.

Neljäntenä konkreettisenä ja näkyvänä askeleena kulttuurihyvinvoinnin sisällyttämiseksi pysyväksi osaksi hyvinvointialueen rakennetta laaditaan hyvinvointialueen sisäiselle kulttuurihyvinvoinnille vuosikelloa noudattava viestintästrategia osana muuta hyvinvoinnin ja terveyden edistämisen viestintää. Hyvinvointialueen sisäinen kulttuurihyvinvoinnista vastaava taho on kiinteästi mukana kulttuurihyvinvointiin liittyvässä viestinnässä.

Uuden asian ymmärtäminen ja omaksuminen edellyttää siihen tutustumista ja tottumista. Hyvin laaditun viestintästrategian avulla hyvinvointialue muistuttaa kaikkia säännöllisesti kulttuurihyvinvoinnin olemassaolosta hyte-rakenteessa ja tekee sitä tunnetuksi. Viestinnän avulla hyvinvointialue osoittaa, että kulttuurihyvinvointitoiminta on hyte-rakenteessa pysyvää ja jatkuvaa, jonka myötä siihen on helpompi tarttua.

Kulttuurihyvinvoinnin sisällyttämisestä pysyväksi osaksi hyvinvointialueen hyte-rakennetta syntyvää imagohyötyä ei suinkaan pidä väheksyä, vaan sitä voidaan hyödyntää myös asiantuntijoiden houkuttelemiseksi hyvinvointialueelle. Siun sotella kehitettiin onnistuneesti vuonna 2021 Terveyskeskuslääkäri 2.0 -malli, jossa terveyskeskuslääkäreillä on mahdollisuus käyttää päiväviikossa itsensä kehittämiseen.⁴⁴

Esimerkiksi minä taide- ja kulttuuriorientoituneena tulevana lääkärinä olen erittäin kiinnostunut mahdollisuudesta toimia tulevan työni puitteissa myös kulttuurihyvinvoinnin parissa ja tiedän sanoa varmasti myös sen, että kurssikaveristani Helsingin yliopiston Lääketieteellisessä tiedekunnassa löytyy monia samalla tavoin ajattelevia tulevia lääkäreitä.

Viitteet:

1. Houni P, Turpeinen I, Vuolasto J: TAIDETTA! Kulttuurihyvinvoinnin käsikirja. Taiteen edistämiskeskus 2021, s. 17
2. Pohjois-Karjalan maakuntaliitto: Pohjois-Karjalan kulttuurihyvinvointisuunnitelma 2022-2025. Pohjois-Karjalan maakuntaliitto 2022, s. 5
3. Fancourt D, Finn S: What is the evidence on the role of the arts in improving health and well-being? World Health Organization 2019, s. vii, s. 22-24
4. Napier et al.: Culture and health. Lancet vol. 384, November 2014: 1607-39, s. 1607
5. Finlex: Laki sosiaali- ja terveydenhuollon järjestämisestä 612/2021, 7. §
6. Pohjois-Karjalan maakuntaliitto: Pohjois-Karjalan kulttuurihyvinvointisuunnitelma 2022-2025. Pohjois-Karjalan maakuntaliitto 2022, s. 3
7. Esim. Pohjois-Karjalan sosiaali- ja terveystalvelujen kuntayhtymä: Laaja hyvinvointikertomus. Pohjois-Karjalan sosiaali- ja terveystalvelujen kuntayhtymä 2022, s. 4-5
8. Valtioneuvosto: Hyvinvoinnin, terveyden ja turvallisuuden edistäminen 2030 Toimeenpanosuunnitelma. Valtioneuvosto 2021, s. 35-36
9. Pohjois-Karjalan maakuntaliitto: Pohjois-Karjalan kulttuurihyvinvointisuunnitelma 2022-2025. Pohjois-Karjalan maakuntaliitto 2022, s. 6-9
10. Pohjois-Karjalan Taide ja hyvinvointi -verkosto Verkkarit -nettisivu: <https://taikusydan.turkuamk.fi/alueverkostot/pohjois-karjala/>. Viitattu 22.7.2022 klo 13.53
11. Perhekeskustoiminnan palvelupäällikkö Sonja Hartikaisen haastattelu, 29.6.2022
12. Konserttikiertue tarjoaa osallistavia musiikkiesityksiä Siun soten vammaispalvelujen yksiköihin -nettisivu: <https://www.siunsote.fi/-/konserttikiertue-tarjoaa-osallistavia-musiikkiesityk-sia-siun-soten-vammaispalvelujen-yksikoihin?redirect=%2F>. Viitattu 14.7.2022 klo 12.38
13. Pennanen M, Ahponen V: Kulttuurista hyvinvointia Pohjois-Karjalaan -hankkeen pilotit. PowerPoint-esitys osana Kulttuurista hyvinvointia Pohjois-Karjalaan -hankkeen loppuseminaaria 2022, s. 2
14. Vanttaja K: Sielun sävel – elämyksiä ja elämänvoimaa. PowerPoint-esitys osana Kulttuurista hyvinvointia Pohjois-Karjalaan -hankkeen loppuseminaaria 2022. s. 4-17
15. Ylilääkäri, Mielenterveys- ja päihdepalvelujen palvelupäällikkö Johanna Suvannon haastattelu 20.6.2022
16. Perhekeskustoiminnan palvelupäällikkö Sonja Hartikaisen haastattelu 29.6.2022
17. Neuvola-, koulu- ja opiskelijaterveydenhuollon ylihoitaja Anita Lindevallin haastattelu 15.7.2022
18. Psyknik – psykiatria ja pizzaa -tapahtuma, Helsinki, 22.6.2022
19. Neuvola-, koulu- ja opiskelijaterveydenhuollon ylihoitaja Anita Lindevallin haastattelu 15.7.2022
20. Ylilääkäri, Mielenterveys- ja päihdepalveluiden palvelupäällikkö Johanna Suvannon haastattelu 20.6.2022
21. Perhekeskustoiminnan palvelupäällikkö Sonja Hartikaisen haastattelu 29.6.2022
22. Neuvola-, koulu- ja opiskelijaterveydenhuollon ylihoitaja Anita Lindevallin haastattelu 15.7.2022
23. Perhekeskustoiminnan palvelupäällikkö Sonja Hartikaisen haastattelu 29.6.2022

-
24. Anonyymin lähihoitaja / laaja-alainen musiikkiterapeutti / musiikinopettajan haastattelu 6.6.2022
 25. Karelia-ammattikorkeakoulun yliopettaja, dosentti Jari Kupiaisen haastattelu 8.6.2022
 26. Pohjois-Karjalan sosiaaliturvayhdistyksen kehittämispäällikkö Anne Pyykkösen haastattelu 15.6.2022
 27. Pohjois-Karjalan kansanterveyden keskuksen Toiminnanjohtaja Kari Hyvärisen haastattelu 21.6.2022
 28. Karelia-ammattikorkeakoulun yliopettaja, dosentti Jari Kupiaisen haastattelu 8.6.2022
 29. Kumppanuuspäällikkö Maarita Mannelinin haastattelu 13.6.2022
 30. Ylilääkäri, Mielenterveys- ja päihdepalveluiden palvelupäällikkö Johanna Suvannon haastattelu 20.6.2022
 31. Perhekeskustoiminnan palvelupäällikkö Sonja Hartikaisen haastattelu 29.6.2022
 32. Neuvola-, koulu- ja opiskelijaterveydenhuollon ylihoitaja Anita Lindevallin haastattelu 15.7.2022
 33. Pohjois-Karjalan sosiaaliturvayhdistyksen kehittämispäällikkö Anne Pyykkösen haastattelu 15.6.2022
 34. Pohjois-Karjalan kansanterveyden keskuksen Toiminnanjohtaja Kari Hyvärisen haastattelu 21.6.2022
 35. Karelia-ammattikorkeakoulun yliopettaja, dosentti Jari Kupiaisen haastattelu 8.6.2022
 36. Kumppanuuspäällikkö Maarita Mannelinin haastattelu 13.6.2022
 37. Ylilääkäri, Mielenterveys- ja päihdepalveluiden palvelupäällikkö Johanna Suvannon haastattelu 20.6.2022
 38. Perhekeskustoiminnan palvelupäällikkö Sonja Hartikaisen haastattelu 29.6.2022
 39. Neuvola-, koulu- ja opiskelijaterveydenhuollon ylihoitaja Anita Lindevallin haastattelu 15.7.2022
 40. Fancourt D, Finn S: What is the evidence on the role of the arts in improving health and well-being? World Health Organization 2019, s. vii, s. 22-24
 41. Kulttuurihyvinvoinnin taloudellinen arviointi -hankkeen hanketutkija Sonja Kipon haastattelu 28.6.2022
 42. Professori, Kulttuurihyvinvoinnin taloudellinen arviointi -hankkeen hankejohtaja Janne Martikaisen ”Hyvinvointitaloudellinen näkökulma kulttuurihyvinvointiin” -webinaariluento 6.4.2022. Videotallenne: <https://youtu.be/6i3iYYBOqB8>. Viitattu 19.7.2022 klo 12.31
 43. Kaikukortin saamaa palautetta -nettisivu: <https://kaikukortti.fi/etusivu-2/kaikukortin-saamaa-palautetta/>. Viitattu 19.7.2022 klo 14.06
 44. Terveyskeskuslääkäri 2.0 -malli alkaa näkyä Siun soten terveysasemien arjessa -nettisivu: <https://www.siunsote.fi/-/terveyskeskuslaakari-2-0-malli-alkaa-nakya-siun-soten-terveysasemien-arjessa?redirect=%2F>. Viitattu 20.7.2022 klo 10.22

Kuvat:

1. <https://pixabay.com/fi/photos/piano-pianisti-musiikkia-7000396/>
2. <https://unsplash.com/photos/Qizcmx0djrjw>
3. <https://pixabay.com/fi/photos/keramiikka-k%3%a4det-savi-muovaus-6722997/>
4. <https://pixabay.com/fi/photos/maalaus-taiteilija-vesiv%3%a4ri-harjata-6355810/>